

«БІВЛІА РУСКА»: КАНЦЭПТ «КНІГА» Ў ТВОРЧАЙ РЭФЛЕКСІІ Ф. СКАРЫНЫ

Культура як «сістэма калектыўнай памяці і калектыўнай свядомасці... непазбежна з'яўляецца нейкай адзінай для дадзенага калектыву каштоўнаснай структурай... Ствараючы для сябе самой уласную мадэль, культура актыўна ўздзейнічае на працэс самаўладкавання, уладкоўвае сябе іерархічна, кананізуе і выключае тыя ці іншыя тэксты» [5].

Гэта, у прыватнасці, вельмі выразна бачна ў дачыненні да перакладчыцка-выдавецкай творчасці Францыска Скарыны, якая выбіваецца з усходнеславянскай кніжнай традыцыі не толькі сутнасна, г. зн. па тыпу творчай рэфлексіі (пра што ніжэй), але нават і вонкава-фармальна, бо за больш чым тысячагоддзе знаёмства славян з Бібліяй нікому, акрамя Скарыны, не прыйшло на думку «расчляніць» свяшчэнны тэкст, падзяліўшы яго на асобныя выданні.

У дадзеным выпадку гаворка, зразумела, не ідзе пра традыцыю карыстання так званымі лекцыянарнымі варыянтамі Св. Пісання: Псалтыром служэбнага тыпу (як простым, так і следаваным), г. зн. з тыпікарнымі заўвагамі і падзелам на парэміі, які, аднак жа, па складзе не адрозніваецца ад чэцяга; апракаснымі Евангеллем і Апосталам. Не тычыцца гэта і чэціх служэбных тэтраў і Апосталаў, якія пашыраюцца ва ўжытку з XIV ст. і маюць адпаведную разметку чытанняў, лекцыянарныя табліцы ў канцы і спецыяльныя артыкулы, дзе прыводзяцца неабходныя тлумачэнні, правілы літургічнага карыстання, рознага кшталту настаўленні, рэкамендацыя для прыватнага чытання, асобныя чытанні на розныя патрэбы і г. д. Практыка такога аб'яднання асобных кніг Пісання ў адным кодэксе распачынаецца ў культуры Slavia Orthodoxa як наступства ўздзеяння некалькіх фактараў (распаўсюджанне Іерусалімскага богаслужэбнага тыпікону, які дазваляў выкарыстоўваць замест апракасаў поўныя біблейскія тэксты з адпаведнай літургічнай разметкай; з'яўленне паперы, больш таннай і тонкай за пергамен, што давала магчымасць ствараць зборнікі вялікага аб'ёму; пераход да больш сціслага ў параўнанні з уставам паўустава, што таксама спрыяла павелічэнню колькасці тэкстаў у адным кодэксе і г. д.).

Вядома, што менавіта богаслужэбны тып быў «адзіна поўным функцыянальным тыпам тэксту Св. Пісання ў славян на працягу сярэднявечча... з яго непасрэдна пачалася гісторыя пісьма і хрысціянскай Царквы ў славян... Літургічная практыка... была для прыхаджан асноўным і звычайна адзіным спосабам знаёмства з тэкстам Св. Пісання. Хатняе чытанне не магло быць распаўсюджана колькі-небудзь шырока, ва ўсякім выпадку яно не магло сапернічаць з богаслужэннем у гэтых адносінах. Для праваслаўных служэбны

тып з'яўляўся асноўным рэпрэзэнтантам Св. Пісання. Рукапісы служэбнага тыпу, асабліва напрасвольныя Евангеллі, уключаліся ў лік галоўных храмавых светынь» [1].

Што да іншых, старазапаветных, біблейскіх кніг, то і яны ў культуры праваслаўнага славянства ніколі не існавалі асобна, а заўсёды ўтваралі пэўныя зборнікі. У сваім чэцім варыянце на ўсходнеславянскіх землях былі распаўсюджаныя: Пяцікніжжа (уключала Быццё, Зыход, Лявіт, Другазаконне, Лічбы), Палея (у паўднёваславянскай традыцыі Васьмікніжжа) і зборнікі, у якія ўваходзілі кнігі Ісуса Навіна, Суддзяў, Руф і Царстваў¹. Некаторыя іншыя кнігі Бібліі — так званыя кнігі Прамудрасці — уваходзілі ў зборнікі больш-менш трывалага складу, якія ўключалі Эклезіяст, Песню Песняў, Прытчы, Сіраха, радзей Іова, а яшчэ Менандра — збор афарызмаў язычаскіх мудрацоў, і раз-пораз — Апакаліпсіс. Асобным зборам бытавалі кнігі прарокаў, але такога кшталту зборнікі былі, як правіла, тлумачальнымі; у выніку выдалення тлумачэнняў склаўся чэці варыянт Прарокаў, але адбылося гэта даволі позна, і зноў-такі гэта былі не асобныя кнігі прарокаў, а пэўны збор кніг [1].

Вяртаючыся да Скарыны, згадаем, што ён выдаваў старазапаветныя кнігі паасобку і менавіта для прыватнага чытання. Такім чынам, выдавецкая праграма ўсходнеславянскага першадрукара не адпавядала традыцыі тыражавання біблейскіх тэкстаў у культуры Slavia Orthodoxa, для прадстаўнікоў якой ён прызначыў сваю «Бівлію руску». Між тым стаўленне да Свяшчэннага Пісання ў хрысціянскай культуры з'яўляецца, як паказвае вопыт літаратуразнаўчых і культуралагічных даследаванняў, ледзь не самым дакладным крытэрыем для вызначэння спосабу светаўспрымання і характару творчай рэфлексіі пэўнага мастака. Па назіранні В. В. Бычкова, «з'яўленне ўласна хрысціянскай літаратуры, асабліва кананічнай новазапаветнай, было тым духоўным ядром, якое стала асноўным прадметам даследавання хрысціянскіх мысляроў. У той жа час яно аказалася і апошнім крытэрыем сапраўднасці такога даследавання, г. зн. поўнай, усёахопнай, у сабе замкнёнай асновай сістэмы мыслення» [2, с. 25]. Таму менавіта спосаб і шчыльнасць далучанасці мастака да «сістэмы мыслення», зададзенай Св. Пісаннем, выразна, як нішто іншае, выяўляюць яго духоўнае аблічча, яго стаўленне да творчасці ў самым шырокім абсягу — ад *scribo Dei* да *scribo mei* — і, між іншым, ступень «уклучанасці» ў дадзеную культуру і «паразумеласці» з яе носбітамі. Бо культуратворчы

¹ У паўднёваславянскай традыцыі размеркаванне кніг Старога Запавету па асобных зборніках было іншым: Васьмікніжжа, альбо Палея (уключала Пяцікніжжа, кнігі Ісуса Навіна, Суддзяў, Руф) і Царстваў. У асобных выпадках гэтыя два зборнікі маглі аб'ядноўвацца ў адзін; такая сукупнасць 12 гістарычных кніг служыла ва ўсходнеславянскай культуры асновай для хранаграфічных кампіляцый тыпу Іудзейскага хранографа, дзе да іх нярэдка далучалася кніга Эсфір, невядомая паўднёваславянскаму пісьменству [1].

працэс паўстае «як працэс параджэння новых фраз на пэўнай “мове” і прачытання іх грамадскім адрасатам (соцыумам). Адпаведная “мова”, з аднаго боку, аб’ядноўвае дадзены соцыум, абумоўліваючы магчымасць камунікацыі між яго прадстаўнікамі... З другога боку, яна (“мова” культуры. — Л. Л.) уладкоўвае саму інфармацыю, абумоўліваючы адбор значных фактаў і ўстанаўленне пэўнай сувязі між імі: тое, што не апісваецца на гэтай “мове”, як быццам увогуле не ўспрымаецца грамадскім адрасатам, проста выпадаючы з яго поля зроку» [5]. У выпадку ж, калі адрасант і адрасат карыстаюцца рознымі «мовамі», могуць узнікаць нават «канфліктныя, кантраверсныя сітуацыі... якія дэманструюць увогуле неадэкватнае ўспрыманне тых самых падзей» [5].

«Рэвалюцыйнасць» і выбітнасць Скарынавай «Бівліі рускай» у кантэксце сучаснай яму «рускай» культуры Вялікага Княства Літоўскага выяўляецца не толькі ў форме выдання біблейскіх тэкстаў, але і ў разуменні Скарынам спецыфічнага ў «мове культуры» Slavia Orthodoxa канцэпту «кніга», чыя аўтэнтычная семантыка цяпер амаль сцёрлася.

У кірыла-мяфодзіўскай традыцыі лексема, якой перадаецца згаданае паняцце, мае форму *pluralia tantum* — «к^тнныг^ы», што толькі часткова тлумачыцца сучаснымі значэннямі паняцця «кніга»¹ (заўважым, адзіночнага ліку!) і разам з тым дазваляе вызначыць семантычнае ядро гэтай лексемы ва ўсходнеславянскім сярэднявеччы. Яна азначала непадзельны і разам з тым незлучальны ўстойлівы комплекс зафіксаваных пісьмовым спосабам твораў (адсюль і *pluralia tantum*), прасякнутых адзіным сэнсам, надзеленых адзінай функцыяй і створаных адзіным аўтарам — Богам. Калі ж узнавіць цалкам страчаную ў сучаснай культурнай свядомасці сувязь царкоўнаславянскага «к^тнныг^ы» са старажытнагрэчаскім «βιβλία» (форма множнага ліку назоўніка βιβλος — кара папіруса, папера з папіруса, світак з пісьмёнамі), то зробіцца відавочнай тоеснасць паняццяў «к^тнныг^ы» (*plur. tant.*), «Пісанне»² і «Біблія» ў сярэднявечным пісьменстве Slavia Orthodoxa. Вельмі паказальны ў гэтым сэнсе фрагмент з Ізборніка 1073, дзе называецца Аўтар біблейскіх кніг: усе яны «Господа единого мудрааго речи суть».

Такое стаўленне да тэкстаў Свяшчэннага Пісання выразна дэманструе іканаграфія апостала-евангеліста Іаана, сімвалічнай асновай якой з’яўляецца менавіта ідэя своеасаблівай трансляцыі дабрадару, калі Логас-Слова наўпрост уваходзіць у Пісанне, вербалізуючыся праз творчую свядомасць «любімага вучня» Богага (Ін. 13:23) у свяшчэнны тэкст. Кампазіцыя гэта, вядомая з X ст.,

¹ Пар.: адзін з магчымых варыянтаў паходжання гэтага слова з праінд.-еўрап. мовы: прыстаўка *kьp- + корань *ig- < *jug- (*ieug-) = ‘злучаць, звязваць’, што і надае значэнне ‘знітаваныя аркушы’ [6, с. 204].

² Свяшчэннае Пісанне ў цэлым абазначалася ў старажытнагрэчаскай яшчэ як *αι γραφαι* (*plur.*), калькай якога ў царкоўнаславянскай было «боуқы» (*plur. tant.!*). Ужывае ў адзіночным ліку, яно звычайна абазначала пэўныя вершы Пісання.

з'явілася ва ўваходных мініяцюрах рукапісных Евангелляў і пасля часта замяняла традыцыйную выяву Іаана, дзе апостал сядзіць і піша.

Літаратурнай крыніцай гэтай кампазіцыі з'яўляецца ранневізантыйскі апокрыф «Хаджэнне Іаана Багаслова», які прыпісваецца св. Прохару — вучню апостала Іаана і аднаму з сямі першых дыяканаў Іерусалімскай царквы. Прохар супраўдажаў настаўніка ў яго вандраваннях, у тым ліку і падчас прабывання таго на в. Патмас. Як распавядае «Хаджэнне», апостал з Прохарам падняліся на пустынную гару, дзе тры дні пасціліся і маліліся. Напрыканцы трэцяга дня загрымеў гром, бліснула маланка і гара затрэслася. Прохар ад страху ўпаў на зямлю; Іаан падняў яго, пасадзіў побач і загадаў запісваць усё, што той ад яго пачуе. Пасля гэтага Іаан зноў памаліўся, а потым пачаў дыктаваць «На пачатку было Слова» і далей, і дыктаваў два дні і шэсць гадзін... Падобным чынам, трохі пазней, праддыктаваў апостал Прохару і Аб'явенне: пасля 10 дзён жорсткага посту Іаан пачуў: «Пацярпі яшчэ 10 дзён без харчавання, і будзе табе аб'явенне шмат чаго вялікага». І праз 10 дзён анёлы Божыя сышлі да яго і паведамілі яму шмат невымоўнага. А калі Прохар вярнуўся да настаўніка, той паслаў яго па чарніла і пергамен і потым два дні дыктаваў тое, што пачуў і ўбачыў ад анёлаў, а Прохар запісваў...

У візантыйскай традыцыі існавала два варыянты выявы: у больш ранняй версіі (XI–XIV стст.) Іаан Багаслоў стаіць сярод скал поруч з вучнем, які піша пад яго дыктоўку. У Палеалагаўскую эпоху прэваліруе кампазіцыя, дзе Іаан і Прохар сядзяць на фоне пячэры. Евангеліст рэзка адварнуўся ад вучня і глядзіць уверх, на выяву сегмента неба з залатымі промнямі, адкуль з'яўляецца рука, якая благаслаўляе, — старажытны сімвал трыадзінага Бога; ад рукі выходзяць тры промні — сімвалічнае выяўленне дабрадару, праз які апосталу даецца веданне і разуменне богадухнавеннага тэксту Евангелля. Левая рука Іаана паднесена да вуха, указваючы на пільную ўвагу апостала і яго імкненне не прапусціць ніводнага слова з дабрадатнага адкрыцця; правая — дакладна паўтарае жэст благаслаўлення, скіраваны на гэты раз да тэксту ў руках Прохара, як сімвалічнае выяўленне непасрэднай перадачы-вербалізацыі таго, што праддыктавана Богам, у літары і словы запісанага...

Адносіны да тэкстаў Св. Пісання як менавіта адзінага твора адзінага Аўтара дакладна выяўлены ў славянскіх першанаستاўнікаў, прынамсі ў т. зв. «Прогласе» («Пригласие святоумоу Евангелию») св. Кірыла: «... Тако доуша всяка опадаетъ, Жизни Божия не имушти до века, егда **словесе Божия** не слышитъ... **Нази бо вьси бес кънигъ языци**, братися не могуште без оружия съ противьникомъ доушъ нашихъ... Тврѣдо ныня оружие имуште, еже ковьтъ **кънигы Господня**...» [цыт. па: 4, с. 33–36]).

Тое ж стаўленне да тэкстаў Свяшчэннага Пісання захавалася і ў пазнейшай культуры арэалу Slavia Orthodoxa. Вось адпаведныя кантэксты: «Святыи Константин Философ, нарицаемый Кирил, ть и нам **писмена** (азбуку. — *Л. Л.*) **сотворил и книги** (Св. Пісанне. — *Л. Л.*) **преложил**; и Мефодий, брат

его, епископ Моравский) («Сказанне аб пісьменах» чарнарызца Храбра»); «Мефодии же посади 2 попа скорописца зело и **предиже вся книги** исполнь от гречьска языка въ словенск» (Лаўр. 898); «...крещена бысть земля болгарьска, и **предложиша книги** от греческаго языка на словенский язык Кирилл Философ с Мефодием» («Хронограф 1493», арк. 439 б); «Ярослав любя церковныя оуставы... и **книгамъ прилежа**, почитая часто, в день и въ нощи» (Ипац. 1037); «дѣло законное мѣни **чтєние книжное**: егда бо умь съ языкъмъ кѣто хочеть исцѣлити, то **въ книги вѣину да зреть**», «...еретикъ чловѣкъ отъвраштяи ся, **книгы прѣданыя почитати**, а въ сѣкръвенныя отинудь не приницяти» («Изборник 1076»); «кто бо постражеть болезнью тою, яко же **книги глаголють**, тѣло его мучиться, а душа его спасеться» (Ипац. 1174); «вся земля поплєнена бысть... еже **притьчею глаголють книги**, не оставлєшюся камень на камени» (Ипац. 1221); «**розъгнуувъ же книги** и вынаея емоу пророчество Исаино» (Ипац. 1276) і г. д.

У гэтым сэнсе вельмі паказальна, што і сам тэрмін «Біблія» распаўсюдзіўся ва ўсходнеславянскай культуры акурат тады, калі паняцце «кнігі» (менавіта ў форме *pluralia tantum*) страціла свае спецыфічныя аб'ём і змест, пачало ўжывацца як у адзіночным, так і ў множным ліку і насамрэч абазначаць сшытыя ў адзін пераплёт аркушы паперы альбо пергамену з нанесеным на іх тэкстам — няважна, якога зместу.

І менавіта ў такім, пераствораным, другасным сэнсе разумее гэтае паняцце Ф. Скарына: «**Бивлія** греческим языком по-русски **сказуется Книги**...», — піша ён у «Прадмове да поўнай Бібліі». Так, Скарына быццам бы ведае, што грэчаскае «Бівлія» перакладаецца на рускую мову як «кнігі», але, здаецца, у грэчаскай мове ён не адрознівае множны лік (*βιβλία*) ад адзіночнага (*βιβλος*), бо адразу, пацвярджаючы сваё меркаванне цытатай, «удакладняе»: «Тако убо святыи Матфеи починаеть Христово благовествование: **Бивлос** генезеос Исус (адпаведна грэчаскаму тэксту, трэба было б ужыць форму «Ису»). — *Л. Л.*) Христу, то есть по-русски Книга родства Исус Христова. А можете тым імемь называти **вси книги Ветхаго и Новаго закону** для достоинства его, понеже **Бивлия** зуполна все то в себе замыкаеть».

Як бачна, абедзве формы — і «Бивлія», і «Бивлос» — ён інтэрпрэтуе як формы множнага ліку, а не *pluralia tantum* і *sing.* адпаведна. І гэта сведчыць пра тое, што Біблія ў сьвядомасці Скарыны — не больш як звод разнастайных кніг, не звязаных адзіным аўтарам і адзінай мэтай. Хутчэй наадварот, Скарына ўказвае на розныя мэты і розныя прадметы выяўлення ў розных біблейскіх кнігах, як тое вынікае і з яго славутай прадмовы да «зуполнай Бібліі»: «...Ту науčenje седми наук вызволенных достаточное. Хощєши ли умєти *граматику*... найдєши в зуполной Бивлии, Псалтыру, чти єє. Пак ли ти ся любить разумєти *логику*... чти книгу светого Иова или Послания светого апостола Павла. Ащє ли жє помыслиши умєти *риторику*... чти книги Саломоновы... Восхощєши ли пак учитися *музики*, то єст певници, премножество стихов и

песней светых по всей книзе сей знайдеш. Любо ли ти ест умети *аритметику*... четвертыи книги Моисеевы часто чты. Пак ли же имаши пред очима науку *геометрию*... чты книги Исуса Наувина. Есть ли *астрономии* или звездочеты — найдеш... во Исусе Наувине... во книгах Царств... во светом Еувангелии... Аще ли же кохание имаши ведати *о военных а о богатырских делех*, чты книги Судей или книги Махавеев, более и справедливее в них знайдеш, нежели во Александрии или во Трои. Пак ли же вократце сведати хощеши много тысецей лет *летописець*, чты книги Паралипомена... Потребуеши ли *науки и мудрости добрых нравов*, часто прочитай книги Исуса Сирахова а Притчи Саломоновы...» [3, с. 8–9].

Новае стаўленне да Бібліі асабліва бачна, калі параўнаць гэтыя Скарынавы развагі з магчымай іх крыніцай — згаданай вышэй, знешне падобнай, але па сутнасці, па сэнсе процілеглай сентэнцыяй з Ізборніка 1073: «Аште бо повестныя хоштеши почитати, имаши цесарския кънигы, аще ли хытростыныя и творитвныя, то имаши пророкы, Иова, Притьчъника... яко Господа единого мудраго речи суть» (арк. 204), дзе асобныя біблейскія кнігі выразна аб'яднаныя перакананнем пра агульнага іх Аўтара.

Не адрозніваючы грэчаскія формы адзіночнага і множнага ліку, Скарына працягвае: «О сеи книзе пишеть евангелиста, наперстникъ Христов во узъявлении своемъ, глаголя: И видехъ во десници сядящего на престоле книги, написаны внутри изовнутрь (Ап 5, 1)...», маючы на ўвазе, як вынікае з кантэксту, менавіта Біблію. Між тым Іаан Багаслаў гаворыць зусім пра іншую кнігу — у грэчаскім тэксе, як і ў царкоўнаславянскім, тут цалкам слушна ўжыта форма адзіночнага ліку: «Καὶ εἶδον... βιβλίον...», «И видехъ... книги...». Адпаведна традыцыйным тлумачэнням гэтага фрагмента, гаворка ў ім ідзе пра «Боскую кнігу (альбо, дакладней, світак) лёсаў»; крыніцай жа яго лічыцца кніга прарака Іезекііля: «И ўбачыў я, і вось, рука працягнутая да мяне, і вось, у ёй кніжны світак. И Ён разгарнуў яго перада мною, і вось, світак спісаны знутры і звонку, і напісана на ім: плач, стогн, і гора» (Іез 2, 9–10).

«Кніга», згаданая ў Ап 5, 1, якую Скарына неправамерна атаясамлівае з Бібліяй, часта асацыюецца таксама і з «Кнігай жыцця», назва якой, як мяркуецца, звязана з радаводнымі спісамі (гл. Быц 5, 1; Неем 7, 5, 64; 12, 22; Іез 13 і г. д.). Падобна да таго, як у радавод уносяцца імёны ўсіх членаў роду (як і ў радаводзе, з якога пачынаецца згаданае Скарынам Евангелле ад Мацвея), Бог захоўвае імёны ўсіх, хто толькі жыве на зямлі (Пс 138:16), у першую чаргу — імёны праведнікаў (Пс 68, 29; Ап 13, 8; 17, 8; 21, 27), каб аддаць ім належнае (Лк 10, 20; Флп 4, 3 і інш.); грэшнікі ж будуць выкраслены з «Кнігі жыцця» і загінуць для вечнасці (Зых 32, 32 і далей; Пс 68, 29; Ап 3, 5)...

Такім чынам, рэдакцыйна-выдавецкая дзейнасць Ф. Скарыны дэманструе творчую рэфлексію, якая адносіцца да «культурнага коду», вельмі адрознага ад таго, які быў уласцівы тагачаснай культуры «простых посполітых» людзей; і гэта, думаецца, было галоўнай прычынай таго, што выданне «Бібліі рускай»

не мела шырокага попыту сярод праваслаўнага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага.

Скарачэнні

Іпац. — Іпацьеўскі летапіс

Лаўр. — Лаўрэнцьеўскі летапіс

Літаратура

1. Алексеев, А. А. Текстология Славянской Библии / А. А. Алексеев. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999 // http://krotov.info/library/01_a/le/kseev.htm. — Дата доступу: 10.04.2012.
2. Бычков, В. В. Византийская эстетика / В. В. Бычков. — М.: Искусство, 1977. — 200 с.
3. Скорина, Ф. Предисловие ко всей Библии / Ф. Скорина // *Біблія: Факс. ўзнаўленне Бібліі, выд. Ф. Скарынаю ў 1517–1519 гадах: у 3 т. / прадмова А. Л. Петрашкевіч; адк. рэд. С. В. Кузьмін.* — Мінск: БелСЭ імя Петруся Броўкі, 1990. — Т. 1.
4. Топоров, В. Н. Святость и святыне в русской духовной культуре / В. Н. Топоров. — М.: «Гнозис» — Школа «Языки русской культуры», 1995. — Том I: Первый век христианства на Руси. — 875 с.
5. Успенский, Б. Семиотика истории. Семиотика культуры // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Ysp/03.php. — Дата доступу: 3.04.2012.
6. Этимологический словарь славянских языков / под ред. О. Н. Трубачева. — Т. 13. — М.: Наука, 1987.